

Autonomie in het contractenrecht: de bescherming van de ondernemer

Iris Houben*

Recente juridische ontwikkelingen geven blijk van een tendens om niet alleen de consument, maar ook de ondernemer als ‘zwakkere’ contractspartij steeds meer bescherming te bieden. Deze bijdrage analyseert enkele voorbeelden van deze ontwikkeling, waaronder rechtspraak en regelgeving inzake de zogenoemde ‘swap-overeenkomsten’, acquisitiefraude en franchisenemers, en bespreekt de gevolgen van deze voortschrijdende bevoogding in het contractenrecht voor de autonomie van de contractspartijen.

1 Inleiding

Recent is een conceptwetsvoorstel inzake franchising gepubliceerd.¹ Doel van het wetsvoorstel is bescherming van de franchisenemer. Bescherming van de zwakkere contractspartij door middel van wetgeving is niet nieuw. Denk aan de bescherming van de werknemer, de pachter, de huurder en de laatste decennia vooral van de consument. Op die bescherming van de ‘zwakkere partij’ klinkt al enige tijd kritiek: de bescherming zou zijn doorgeschoten en de eigen verantwoordelijkheid van de contracterende burger zou worden veronachtzaamd.²

Het mag opmerkelijk heten dat bescherming nodig wordt geacht in een commercieel contract tussen twee ondernemers

In dat licht bezien mag het opmerkelijk heten dat bescherming nodig wordt geacht in een commercieel contract tussen

twee ondernemers. Een franchisenemer is een zakelijke partij die voor eigen rekening en risico een onderneming drijft.³ De bescherming van de zwakkere partij richt zich van oudsher primair op particulieren. Ik signaleer evenwel recent meer voorbeelden van bescherming van ondernemers, in het bijzonder binnen het midden- en kleinbedrijf (mkb). Zo is de recente wetgeving inzake acquisitiefraude ingegeven door de wens ondernemers te beschermen.⁴ Ook de civielrechtelijke jurisprudentie en de publiekrechtelijke toezichtsmaatregelen inzake zogenoemde ‘swap-overeenkomsten’ geven blijk van een wens tot bescherming van de betrokken ondernemers. Het gaat om contracten inzake rentederivaten die door banken zijn afgesloten met mkb’ers. Veel van deze klanten bleken een niet passend derivaat te hebben en lijdten daar mogelijk schade door. In de civielrechtelijke jurisprudentie is verscheidene malen geoordeeld dat de banken ook jegens deze niet-particuliere klanten een bijzondere zorgplicht in acht dienen te nemen, terwijl eerder werd aangenomen dat de bijzondere zorgplicht

* Mr. I.S.J. Houben is universitair hoofddocent bij de afdeling burgerlijk recht in Leiden.

1 Zie voor het consultatiedocument www.internetconsultatie.nl/franchise.

2 Zie onder meer T. Hartlief, *De vrijheid beschermd* (oratie Leiden), Deventer: Kluwer 1999.

3 Zie nader I.S.J. Houben, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. 7. Bijzondere overeenkomsten. Deel X. Onbenoemde overeenkomsten*, Deventer: Wolters Kluwer 2015/138.

4 Wet van 29 maart 2016 ter zake van acquisitiefraude, *Stb.* 2016, 133, zie nader par. 5.

van banken alleen gold jegens particulieren.⁵ Inmiddels heeft een door de minister van Financiën ingestelde onafhankelijke ‘derivatencommissie’ een zogenoemd ‘herstelkader’ vastgesteld. Aan de hand van dat herstelkader wordt bepaald of en op welke wijze de banken mkb'ers dienen te compenseren.⁶

Drie recente voorbeelden waarin ondernemers als ‘zwakkere partij’ worden beschermd. Zijn dit tekenen van een voortschrijdende bevoogding in het contractenrecht? Is de autonomie van de contractspartijen verder onder druk komen te staan doordat in sommige gevallen ook ondernemers als ‘zwakkere’ partij worden beschouwd?

Is de autonomie van de contractspartijen verder onder druk komen te staan doordat in sommige gevallen ook ondernemers als ‘zwakkere’ partij worden beschouwd?

Teneinde bovenstaande vragen te beantwoorden, schets ik eerst de beperkingen die in de loop van de tijd op de partijautonomie in het contractenrecht zijn aangebracht, alsmede de redenen voor deze beperkingen en de kritiek die daarop is gevolgd. Vervolgens richt ik mijn blik op de recente bescherming van de ondernemer en het mogelijke effect daarvan op de partijautonomie in het contractenrecht.

2 Historische ontwikkeling partijautonomie in het contractenrecht

2.1 Begrip autonomie

Het begrip autonomie in het contractenrecht vertaalt zich in partijautonomie. Het gaat om het zelfbeschikkingsrecht van burgers en de mogelijkheid tot zelfontplooiing zonder inmenging van de autoriteiten. Het sluiten van overeenkomsten stelt de burger in staat om goederen te verwerven, inkomsten te genereren door het verrichten van arbeid en woonruimte te betrekken. In die zin kan gesteld worden dat het contractenrecht de burger in staat stelt zijn eigen

Partijautonomie en contractvrijheid

Ik beschouw partijautonomie als een begrip met een ruimere strekking dan contractvrijheid. Partijautonomie is als zelfbeschikkingsrecht niet beperkt tot het contractenrecht; zo kan de testeervrijheid ook als een vorm van partijautonomie worden beschouwd. Nu deze bijdrage specifiek over het contractenrecht gaat, zal ik contractvrijheid soms als equivalent van partijautonomie gebruiken. Zie over de verhouding tussen partijautonomie en contractvrijheid nader J.B.M. Vranken, ‘Over partijautonomie, contractsvrijheid en de grondslag van gebondenheid in het verbintenisrecht’, in: J.M. Barendrecht, M.A.B. Chao-Duivis & B.W.M. Nieskens-Ispording (red.), *Beginselen van contractenrecht* (Nieskens-Ispording bundel), Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 146-149, met nadere verwijzingen.

wensen te vervullen en behoeften te bevredigen.⁷ In het contractenrecht uit de partijautonomie zich met name in de contractvrijheid (zie kader ‘Partijautonomie en contractvrijheid’). De partijen zijn vrij om hun contractuele rechtsbetrekking vorm te geven zoals zij wensen: de inhoud en de vorm van het contract zijn vrij. Nog fundamenteeler is de daaraan voorafgaande vrijheid om te kiezen óf men wel een contract wil sluiten (en daarmee samenhangend: met wie). Weigeren mag. De contractvrijheid behelst aldus de vrijheid om te kiezen óf men een overeenkomst wil sluiten, met wie, met welke inhoud en in welke vorm.

De nadruk die op de contractvrijheid als fundament van het contractenrecht wordt gelegd, fluctueert in de tijd

2.2 Grenzen aan de contractvrijheid van de 18e tot de 20e eeuw

De nadruk die op de contractvrijheid als fundament van het contractenrecht wordt gelegd, fluctueert in de tijd. De mate van contractvrijheid wordt namelijk mede bepaald door politieke en morele opvattingen en de economische toestand.⁸ Ten tijde van de nachtwakersstaat in de negentiende eeuw werd de contractvrijheid in bijzondere mate gehuldigd. Dat betekende overigens niet dat er geen enkele grens aan de contractvrijheid werd gesteld. Het BW van 1838 bracht dwingendrechtelijke beperkingen aan op de contractvrijheid. Zo bepaalde artikel 1371 in combinatie

5 Zie nader par. 5.

6 Brief van 1 maart 2016, *Kamerstukken II* 2015/16, 31311, 166. Het ‘herstelkader’ is gepubliceerd, www.derivatencommissie.nl/publicaties/2016/07/05/herstelkader.

7 J.H. Nieuwenhuis, ‘Contractvrijheid, een weerbarstig beginsel’, in: T. Hartlief & C.J.J.M. Stolker (red.), *Contractvrijheid*, Deventer: Kluwer 1999, p. 26.

8 Zie nader C.J.H. Jansen, ‘Tussen autonomie en solidariteit: contractsvrijheid in de 19e eeuw’, in: M.W. Hesselink e.a. (red.), *Privaatrecht tussen autonomie en solidariteit*, Den Haag: BJu 2003, p. 135.

9 Vgl. het huidige art. 3:40 BW.

10 C.J.H. Jansen 2003, p. 143; M.H. Bregstein, ‘De ontwikkeling van de algemeene contractenleer in het B.W. van 1838 tot heden’, in: P. Scholten & E.M. Meijers (red.), *Gedenkbok Burgerlijk Wetboek 1838-1938*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1938, p. 453-454, met meer voorbeelden.

11 A.S. Hartkamp & C.H. Sieburgh, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. 6. Verbintenisrecht. Deel III. Algemeen overeenkomstenrecht*, Deventer: Kluwer 2014/54.

12 Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-III 2014/41-49; C.J.H. Jansen 2003, p. 148.

13 Solidariteit met ‘zwakkere’ contractspartijen die bescherming behoeven. In deze zin wordt de term vaker gebruikt, maar niet steeds, zie bijv. T.F.E. Tjong Tjin Tai, ‘Solidariteit in het privaatrecht’, *WPNR* 2012, afl. 6939, p. 539-546, in het bijzonder p. 542.

14 M.A. Loth, *Dwingend en aanvullend recht* (Mon. BW A19), Deventer: Kluwer 2009/24.

15 J.G.J. Rinkes, ‘De consument als zwakke partij’, *AA* 2009, afl. 6, p. 380 e.v. (AA20090380) schetst de ontwikkeling van de consumentenbescherming. Zie ook G.J. Rijken, ‘Ontstaan en positie van het consumentenrecht’, in: E.H. Hondius & G.J. Rijken (red.), *Handboek consumentenrecht*, Zutphen: Paris 2015, p. 19-28.

16 Zie hierover nader A.S. Hartkamp, *Mr. C. Assers Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. 3. Vermogensrecht algemeen. Deel III. Europees recht en Nederlands vermogensrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2015/175 en 188/189 en 249-253; Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-III 2014/479; J. Hijma, *Algemene voorwaarden* (Mon. BW B55), Deventer: Wolters Kluwer 2016/25a, 44a en 44b met nadere verwijzingen; HR 21 april 2017, ECLI:NL:HR:2017:773.

17 Afdeling 2B vormt de implementatie van Richtlijn 2011/83/EU. Zie nader C.M.D.S. Pavillon, 'De Richtlijn consumentenrechten', in: Hondius & Rijken 2015, p. 45-65.

18 Onder meer door het aannemen van bijzondere zorgplichten die op de bank rusten bij het aanbieden van bepaalde diensten aan particulieren, zoals bij effectenlease HR 5 juni 2009, NJ 2012/182 (*De Treek / Dexia*), NJ 2012/183 (*Levob / Bolle*) en NJ 2012/184 (*Stichting Gedupeerden Spaarconstructie / Aegon*); V.M. Neering, 'Aansprakelijkheid bij execution only, advies en vermogensbeheer', in: D. Busch, C.J.M. Klaassen & T.M.C. Arons (red.), *Aansprakelijkheid in de financiële sector*, Deventer: Kluwer 2013, p. 385-390; J.G.J. Rinkes, 'Europese consumentenbescherming op financiële markten en consumentkrediet', in: Hondius & Rijken 2015, p. 293-308.

19 Zie E.H. Hondius, 'De zwakke partij in het contractenrecht; over de verandering van paradigma's van het privaatrecht', in: Hartlief & Stolker 1999, p. 387-393; M.W. Hesselink, 'The Politics of European Contract Law: Who has an Interest in what kind of Contract Law for Europe?', in: S. Grundmann & J. Stuyck, *An Academic Green paper on European Contract Law*, Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International 2002, p. 188-190.

20 Zie in deze zin: J.B.M. Vranken, 'Over partijautonomie, contractsvrijheid en de grondslag van gebondenheid in het verbintenissenrecht', in: J.M. Barendrecht, M.A.B. Chao-Duivis & B.W.M. Nieskens-Isphording (red.), *Beginselen van contractenrecht* (Nieskens-Isphording bundel), Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 153-155; A.L.M. Keirse, 'Fraternalisme en trouw aan het gegeven woord', *Contracteren* 2009, afl. 4, p. 106.

21 Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-III 2014/58-64 met nadere verwijzingen; S.D. Lindenberg, 'Constitutionalisering van contractenrecht. Over de werking van fundamentele rechten in contractuele verhoudingen', *WPNR* 2004, afl. 6602, p. 977-986; H.W. Micklitz (red.), *Constitutionalization of European Private Law*, Oxford: OUP 2014.

met artikel 1373 BW (1838) dat een overeenkomst met een ongeoorloofde oorzaak, dat wil zeggen een oorzaak verboden bij wet of in strijd met openbare of goede zeden, krachteloos was.⁹ Aan het begin van de 20e eeuw werden meer dwingende wetsbepalingen ingevoerd, bijvoorbeeld ter bescherming van de arbeider, de huurder, de pachter, de kredietnemer en de huurkoper.¹⁰ Tijdens de economische crisis in de jaren dertig en na de Tweede Wereldoorlog werd de contractvrijheid sterk beperkt door wetgeving ingevoerd om de distributie van schaarse goederen in goede banen te leiden.¹¹ Aan genoemde beperkingen van de contractvrijheid lagen soms aldus redenen van algemeen belang ten grondslag, soms kwamen zij voort uit de wens de zwakkere partij te beschermen.¹²

In de loop van de twintigste eeuw heeft een verschuiving plaatsgevonden van sterke nadruk op contractvrijheid naar meer aandacht voor andere belangen, in het bijzonder het belang van de bescherming van de zwakkere partij

3 Beperking van contractvrijheid in het hedendaagse contractenrecht

3.1 Beperking van contractvrijheid ter bescherming van de zwakkere partij

In de loop van de twintigste eeuw heeft een verschuiving plaatsgevonden van sterke nadruk op contractvrijheid naar meer aandacht voor andere belangen, in het bijzonder het belang van de bescherming van de zwakkere partij. Kort gezegd: van autonomie naar solidariteit.¹³ De vraag is nu al enige tijd of de nadruk op solidariteit te ver is doorgeschooten, ten koste van de contractvrijheid.¹⁴

Voorbeelden van beperkingen van de contractvrijheid ter bescherming van de zwakkere partij door de wetgever of door de rechter zijn er volop. In het voorgaande werden al enkele klassieke voorbeelden genoemd: de dwingendrechtelijke bescherming van de huurder, pachter, werknemer en huurkoper. De 'zwakkere' partij is

evenwel geen statisch concept; van meer recente datum zijn dan ook de bescherming van de patiënt (art. 7:446 e.v. BW) en de consument. Vooral de bescherming van de consument heeft, onder invloed van Europese regelgeving, een hoge vlucht genomen.¹⁵ Denk aan de dwingendrechtelijke bescherming van de consumentkoper (art. 7:6 BW) of het beroep dat consumenten kunnen doen op de 'zwarte' en 'grijze' lijst als het algemene voorwaarden betreft (art. 6:236 en 237 BW). Daar is aan toegevoegd de verplichting voor de rechter om bedingen in consumentenovereenkomsten ambtshalve op 'oneerlijkheid' te toetsen, waarover inmiddels een indrukwekkende lijst jurisprudentie van het Europese Hof van Justitie is verschenen.¹⁶ Voorts kan worden gewezen op de invoering van afdeling 6.5.2B BW (art. 6:230g-230z BW) inzake 'bepalingen voor overeenkomsten tussen handelaren en consumenten'. Het betreft onder meer informatieplichten en bedenktijden bij koop op afstand en colportage.¹⁷ Ook vermeldenswaard is de toenemende bescherming van de consument in het financiële recht, in dat verband meestal als particulier aangeduid.¹⁸

In het huidige contractenrecht worden meerdere, eventueel tegengestelde beginselen, zoals contractvrijheid enerzijds en solidariteit anderzijds, tegen elkaar afgewogen.¹⁹ Dat correspondeert met mijn opvatting dat contractvrijheid nog immer een belangrijk beginsel in het contractenrecht is en zou moeten zijn, zij het niet het enige beginsel. Verscheidene auteurs gaan evenwel nog een stap verder en betogen dat de contractvrijheid als leidend beginsel plaats heeft gemaakt voor de gehouwenheid om rekening te houden met de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij, ook wel aangeduid met de term fraternalisme.²⁰

3.2 Andere ontwikkelingen die de contractvrijheid beïnvloeden

Naast de gevoelde noodzaak tot bescherming van de zwakkere partij, hebben andere ontwikkelingen de mate van contractvrijheid beïnvloed.

Zo heeft de constitutionalisering van het contractenrecht, dat wil zeggen doorwerking van fundamentele rechten in contractuele verhoudingen, geleid tot inperkingen van de contractvrijheid.²¹ De contractvrijheid van de ene partij kan

worden beperkt vanwege de bescherming die de andere partij aan een grondrecht of fundamenteel recht ontleent. In het meest verstrekkende geval kan beroep op een fundamenteel recht, zoals het gelijkheidsbeginsel, leiden tot contractdwang voor de andere partij.²²

De constitutionalisering van het contractenrecht heeft geleid tot inperkingen van de contractvrijheid. De contractvrijheid van de ene partij kan worden beperkt vanwege de bescherming die de andere partij aan een grondrecht of fundamenteel recht ontleent

Voorts heeft sectorspecifieke regelgeving, vaak van Europese oorsprong, in toenemende mate invloed op het contractenrecht.²³ De autonomie van contractspartijen wordt door deze ontwikkeling beïnvloed, maar niet op een eenduidige wijze. Enerzijds neemt de autonomie af door sectorspecifieke regulering. Zo ondervinden contractanten in sommige gereguleerde sectoren, zoals de energiesector, de telecomsector en de zorgsector wettelijke contractdwang bij de totstandkoming van de overeenkomst en is de contractinhoud in vergaande mate publiekrechtelijk bepaald.²⁴ Deze regulering is mede ingegeven door de zorg dat de beschikbaarheid van bepaalde noodzakelijk geachte producten of diensten in het gedrang komt in een zich nog ontwikkelende markt. Liberalisering van de telecomsector bijvoorbeeld mag niet tot gevolg hebben dat louter de klanten in de commercieel interessante gebieden worden bediend. Eén van de manieren om dat te voorkomen is het opleggen van contractdwang aan aanbieders van telecommunicatiediensten, zodat ook de befaamde ‘weduwe in Appelscha’ een telefoonabonnement onder redelijke voorwaarden kan afsluiten. De wens om de zwakkere partij te beschermen is ook hier zichtbaar. Tegelijkertijd leeft de gedachte dat een ‘vrije markt’ betekent dat partijen zoveel mogelijk zelf hun contractuele relatie dienen vorm te geven en worden

door liberalisering markten geopend, die voorheen gesloten waren. De partijautonomie wordt dus enerzijds door vergaande regulering beperkt, anderzijds neemt zij toe door de grotere keuzevrijheid van klanten. Beziet men deze ontwikkeling op het niveau van de individuele contractsluiting tussen twee contractanten, dan geldt dat beperking van de contractvrijheid van de aanbieder leidt tot vergroting van de contractvrijheid van de klant.²⁵

Autonomie betreft niet alleen de afwezigheid van inmenging door de autoriteiten, maar doet ook een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de burger

4 Kritiek op bescherming van de zwakkere partij

In de literatuur is kritiek geuit op de bescherming van de zwakkere contractspartij. Autonomie betreft niet alleen de afwezigheid van inmenging door de autoriteiten, maar doet ook een beroep op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. Vergaande bescherming van één van de contractanten past slecht bij dit uitgangspunt.²⁶

Indien bescherming van één der contractspartijen plaatsvindt door het introduceren van dwingend recht, bijvoorbeeld bij codificatie van overeenkomsten in Boek 7 BW, kan dit leiden tot verstarring van het contractenrecht. Als te knelend ervaren dwingende regelgeving kan bovendien leiden tot het omzeilen van de regels, waardoor de zwakkere partij uiteindelijk niet beschermd wordt.²⁷

Vanuit rechtseconomische hoek wordt onder meer gewezen op de (externe) kosten van bescherming van de zwakkere partij. Zo kunnen bijvoorbeeld kosten die door aanbieders gemaakt moeten worden om aan alle vereisten te voldoen, in de prijs worden doorberekend, hetgeen ertoe kan leiden dat afnemers zich de betreffende producten of diensten niet meer kunnen veroorloven.²⁸

Voorts wordt aangevoerd dat het privaatrecht niet dient ter bevordering van sociale rechtvaardigheid en daarvoor

22 I.S.J. Houben, ‘Contractdwang’, in: Hartlief & Stolker 1999, p. 351-353, 356-357 en I.S.J. Houben, *Contractdwang* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2005, p. 331-332.

23 I.S.J. Houben, ‘Toepassing van het contractenrecht in gereguleerde sectoren, alias “regulatory” contract law’, *WPNR* 2013, afl. 6998, p. 1085-1091 met nadere verwijzingen en met betrekking tot de financiële sector: O.O. Cherednychenko, ‘Een nieuwe generieke zorgplicht in het financiële toezichtprivaatrecht: Op naar meer toenadering tussen het bestuursrecht en het contractenrecht?’, *WPNR* 2013, afl. 6998, p. 1122-1128.

24 S.J.H. Gijrath, ‘Toepassing van het contractenrecht in de telecommunicatiesector’, *WPNR* 2013, afl. 6998, p. 1093-1095; H.P.A. Knops, ‘De energiesector: contractuele relaties verstrikt in een net van publiekrechtelijke regels’, *WPNR* 2013, afl. 6998, p. 1109-1111; J.G.J. Rinke & K. van der Touw, ‘De zorgverzekeringsovereenkomst: een rara avis in het contractenrecht’, *WPNR* 2013, afl. 6998, p. 1135-1136.

25 I.S.J. Houben, ‘Het dubbele gelaat van de contractvrijheid’, in: A.G. Castermans e.a. (red.), *Ex libris Hans Nieuwenhuis*, Deventer: Kluwer 2009, p. 323-336; Vgl. Loth 2009/14; A. van Oven, *Aere perennius. Over de onvergankelijkheid van het privaatrecht* (oratie Leiden), Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1956, p. 17.

26 Zie bijv. C.J.H. Jansen 2003, p. 148; T. Hartlief, *De vrijheid beschermd* (oratie Leiden), Deventer: Kluwer 1999/1-3, 68-69; C.J.H. Brunner, ‘De billijkheid in het nieuwe BW’, in: *Rechtsvinding onder het NBW*, Deventer 1992, p. 87; Vgl. K.J.O. Jansen, *Informatieplichten. Over kennis en verantwoordelijkheid in contractenrecht en buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 2012, o.m. p. 560-561, 570, A. Ogus, *Costs and Cautionary Tales – Economic Insights for the Law*, Oxford: Hart Publishing 2006, p. 240.

27 W. Snijders, ‘Privaatrechtelijke problemen’, in: W.F. de Gaaij Fortman (red.), *Problemen van wetgeving*, Deventer: Kluwer 1982, p. 184-185; W.C.L. van der Grinten, ‘Boek 7 BW’, in: B.W.M. Nieskens-Ispording e.a. (red.), *In het nu, wat worden zal* (Schoordijk bundel), Deventer: Kluwer 1991, p. 88-89 Zie voor kritiek op de notie dat dwingend recht nodig is ter bescherming van de zwakke partij, vooral de consument, vanuit rechtseconomische perspectief o.m.: G. Wagner, ‘Mandatory Contract Law: Functions and Principles in Light of the Proposal for a Directive on Consumer Rights’, in: A. Ogus & W.H. van Boom (red.) *Juxtaposing Autonomy and Paternalism in Private Law*, Oxford: Hart Publishing 2011, p. 9-42.

28 Ogus 2006, p. 31, 99, 227-228.

ook niet geschikt is.²⁹ In deze visie is het privaatrecht er niet om welvaart te herverdelen; daarvoor is het publiekrecht, het sociaizekerheidsrecht en het belastingrecht.³⁰

Ik ben met Tjittes van mening dat bij een overeenkomst tussen twee ondernemers terughoudendheid past waar het gaat om bescherming van één van de partijen

Bovenstaande argumenten gelden volgens sommigen eens te meer waar het de relatie tussen twee ondernemers betreft. Tjittes bepleit dat het handelsverkeer geen behoefte heeft aan beschermende rechtsregels. Hij acht het onwenselijk om ondernemers in hun onderlinge verhouding contractenrechtelijk te beschermen, anders dan in geval van (economisch) bedrog, bedreiging en oneerlijke concurrentie.³¹ Mocht er al sprake zijn van een onevenredige machtspositie van één der partijen, dan wordt eventueel misbruik daarvan geadresseerd door het mededingingsrecht. Ondernemers hebben vooral behoefte aan duidelijke regels teneinde risico's vooraf te kunnen inschatten. Zij prefereren voorspelbare uitkomsten boven 'Einzelfallgerechtigheit'.³² Reden voor de grote waarde die aan rechtszekerheid wordt gehecht is onder meer dat ondernemers 'repeat players' zijn. Hoe meer transacties een contractspartij verricht, hoe meer risico hij potentieel loopt om in een geschil betrokken te raken. Voor ondernemers is dit risico groter dan voor een particulier die incidenteel contracteert.³³

Ik ben met Tjittes van mening dat bij een overeenkomst tussen twee ondernemers terughoudendheid past waar het gaat om bescherming van één van de partijen. Deze terughoudendheid zou in ieder geval de wetgever dienen te betrachten. Dat neemt niet weg dat er op de hier weergegeven argumenten ook wel iets valt af te dingen. Zo biedt het mededingingsrecht naar zijn aard vaak geen bescherming in een individueel geval.³⁴ En een ondernemer is niet per definitie

een 'repeat player' in een bepaalde contractuele verhouding. Zo is een franchisegever een 'repeat player' ten aanzien van het sluiten van franchisecontracten, maar de franchisenemer lang niet altijd. Dit kan onder meer leiden tot een verschil in kennis en kunde en daarmee behoefte aan bescherming van de minder ervaren partij. De keuze van de wetgever om over te gaan tot bescherming van de franchisenemer is mede door dit verschil in kennis en kunde ingegeven. Ook bij de bescherming van mkb'ers die renteswapcontracten hebben afgesloten speelt de grotere deskundigheid van de bank een belangrijke rol. In de volgende paragraaf ga ik onder meer op deze casus nader in.

Een in het oog springend voorbeeld van bescherming van ondernemers is de jurisprudentie inzake de zogeheten 'swap-overeenkomsten'

5 Recente bescherming van de ondernemer

5.1 Swap-contracten

Een in het oog springend voorbeeld van bescherming van ondernemers is de jurisprudentie inzake de zogeheten 'swap-overeenkomsten'. Bij een renteswap zoals die door banken veel met mkb'ers is afgesloten, betaalt de ondernemer een vaste rente (over een lening) aan de bank. De vaste rente biedt de ondernemer zekerheid over de rentekosten en hij loopt niet het risico van grote rentestijgingen. Een lening met een vaste rente is echter duurder dan een lening met een variabele rente. Daarom ontvangt de ondernemer bij een renteswap een deel van de rentekosten terug: de bank betaalt namelijk aan de ondernemer flexibele rente. Deze producten hebben voor financiële problemen gezorgd bij mkb'ers, doordat de (variabele) rente niet steeg, maar juist daalde. Veel ondernemers zouden per saldo minder betaald hebben indien er een gewone variabele rente was afgesproken; bescherming tegen rentestijging was immers achteraf bezien niet nodig. De angel zit evenwel vooral in een ander effect: de dalende rente leidt tot een zogenoemde

29 T. Hartlief, 'Autonomie en solidariteit. Beweging in het verbintenissenrecht', *WPNR* 2004, afl. 6564, p. 107; Van Oven 1956, p. 20-21; C.J.H. Brunner, *Aansprakelijkheid naar draagkracht* (oratie Groningen) 1973, p. 18; Anders: P.G.J. van den Bergh, *Rechtvaardigheid en privaatrecht* (diss. Rotterdam), Deventer: Gouda Quint 2000, p. 328 e.v.

30 Anders: N.J.H. Huls, *Make my day* (oratie Leiden) 1999, p. 18; Hesselink 2002, p. 188-190.

31 R.P.J.L. Tjittes, *De hoedanigheid van contractspartijen* (diss. Groningen), Deventer: Kluwer 1994, p. 31-33 en R.P.J.L. Tjittes, 'Naar een bijzonder contractenrecht voor ondernemers', in: S.C.J.J. Kortmann (red.), *Onderneming en 5 jaar nieuw burgerlijk recht*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 1997, p. 378-380. Deze opvatting wordt bestreden door G.T.M.J. Raaijmakers, *Garanties bij overnames* (diss. Tilburg), Den Haag: BJu 2002, p. 62-64.

32 Tjittes 1997, p. 375-388; Tjittes 1994, p. 25-26.

33 Tjittes 1997, p. 381.

34 Houben 2009, p. 323-336.

negatieve marktwaarde van de renteswap. Bij tussentijdse beëindiging van de swap dient de klant die waarde aan de bank te vergoeden.³⁵

In de jurisprudentie inzake deze 'swap-overeenkomsten' wordt in sommige gevallen aangenomen dat op de bank een bijzondere zorgplicht rust ten opzichte van de mkb'er.³⁶ Een bijzondere zorgplicht verplicht de financiële instelling als bij uitstek professioneel en deskundig om de particuliere, niet-professionele cliënt in meer of mindere mate bescherming te bieden tegen zichzelf.³⁷ Dat deze bijzondere zorgplicht nu ook wordt doorgetrokken naar sommige mkb'ers in renteswapzaken is opvallend, omdat daarvoor steeds is aangenomen dat zij alleen gold ten opzichte van particuliere cliënten.³⁸ In de genoemde civielrechtelijke jurisprudentie is één van de elementen in de toetsing of de mkb'er in (financiële) kennis en kunde lijkt op een particulier.³⁹

Dat de bijzondere zorgplicht nu ook wordt doorgetrokken naar sommige mkb'ers in renteswapzaken is opvallend, omdat daarvoor steeds is aangenomen dat zij alleen gold ten opzichte van particuliere cliënten

Het lijkt aannemelijk dat de geschetste bescherming van de niet-particuliere cliënt van de bank beïnvloed is door het feit dat de toepasselijke publiekrechtelijke regelgeving een verhoogd niveau van bescherming biedt aan de zogenoemde 'niet-professionele belegger'.⁴⁰ Mkb'ers zullen over het algemeen onder dit begrip vallen, dat dus niet samenvalt met het begrip 'particulier' zoals dat in de civielrechtelijke jurisprudentie wordt gehanteerd.⁴¹

In die zin kan deze jurisprudentie ook in het licht worden geplaatst van de eerdergenoemde invloed die sectorspecifieke (Europese) regelgeving heeft op het contractenrecht en in het bijzonder op de beperking van de autonomie van een der contractspartijen, in dit geval de bank.⁴²

Het toepassingsbereik van het inmiddels gepubliceerde 'herstelkader', uitgebracht door de eerdergenoemde derivatencommissie in opdracht van de minister,

strekt zich eveneens uit tot veel mkb'ers.⁴³ Mkb'ers zullen over het algemeen voor de toepassing van het herstelkader als niet-professionele, niet-deskundige klanten gelden.⁴⁴ Zij ontberen veelal specifieke deskundigheid op het terrein van rentederivaten.⁴⁵

Van zuiver nationale snit is de bescherming van de franchisenemer

5.2 Franchisenemers

Van zuiver nationale snit is een andere illustratie die ik wil geven van recente bescherming van de ondernemer in het contractenrecht, namelijk de bescherming van de franchisenemer. Op 12 april 2017 verscheen de consultatieversie van een wetsvoorstel inzake de franchiseovereenkomst.⁴⁶ Het wetsvoorstel voorziet in het invoegen van een titel 6, genaamd 'Franchiseovereenkomst' in Boek 7 BW. Deze voorgestelde titel 6 bestaat uit slechts twee artikelen, artikel 7:399f en artikel 7:399g BW. Artikel 7:399f BW bevat enkele definities, waaronder die van de franchiseformule en de franchiseovereenkomst. In artikel 7:399g BW wordt bepaald dat de franchisegever en de franchisenemer een bij algemene maatregel van bestuur aangewezen gedragscode toepassen. Een beding in de franchiseovereenkomst waarbij van de in de gedragscode opgenomen voorschriften wordt afgeweken, kan door de franchisenemer worden vernietigd. Wel bestaat de mogelijkheid dat in de franchiseovereenkomst een afwijking van de gedragscode is opgenomen, maar dan dient deze afwijking expliciet tot uitdrukking te worden gebracht in een duidelijk en begrijpelijk beding. Uit dit beding dient te blijken op welke wijze van de gedragscode wordt afgeweken. Voorts dient in de overeenkomst schriftelijk te worden gemotiveerd om welke redenen wordt afgeweken van de gedragscode. Die motivering moet, aldus de memorie van toelichting, duidelijk maken waarom toepassing van een bepaald artikel van de code 'niet werkbaar' is. Al met al lijkt de intentie van de wetgever om afwijking van de code alleen bij (hoge) uitzondering toe te laten.⁴⁷ Over dit conceptwetsvoorstel vallen de nodige kritische noten te

³⁵ Zie over dit risico (en over andere risico's, waar ik hier niet nader op inga), alsmede voor een overzicht en duiding van de jurisprudentie: L.A. van Amsterdam, 'Van ruilen komt huilen? Renteswaps in de rechtspraak. Een bespreking van de renteswap-jurisprudentie', *O&F* 2013, afl. 4, p. 18-20; E.P. Roelofs, 'Een kritische beschouwing van de huidige stand van zaken met betrekking tot de jurisprudentie aangaande rentederivaten en het MKB', *TFR* 2015, afl. 5, p. 191-192; Th. Groenewald, 'Renteswaps in het mkb. Oneigenlijk gebruik – doelloverschrijding', *WPNR* 2016, afl. 7113, p. 533-539; V.Y.E. Caria, 'De (bijzondere) zorgplicht van banken jegens ondernemers bij renteswaptransacties', *O&F* 2014, afl. 2, p. 39-40.

³⁶ Hof 's-Hertogenbosch 15 april 2014, ECLI:NL:GHSHE:2014:1052, *JOR* 2014/168 (*Westkant / ABN AMRO*); Hof 's-Hertogenbosch 27 september 2016; ECLI:NL:GHSHE:2016:4294 (*Avaloncs / Rabobank*). Ook komen geslaagde beroepen op dwaling door de mkb'er voor: bijv. Hof Amsterdam 15 september 2015, ECLI:NL:GHAMS:2015:3842, *JOR* 2015/334; Hof Amsterdam 10 november 2015, ECLI:NL:GHAMS:2015:4647, *RF* 2016/11.

³⁷ HR 24 januari 1997, *NJ* 1997/260 (*ING / Dinkgreve*); HR 23 mei 1997, *NJ* 1998/192 (*Rabobank / Everaars*) en daarna in vele arresten van de Hoge Raad herhaald.

³⁸ Caria 2014, p. 38.

³⁹ Hof Den Haag 21 juni 2016, ECLI:NL:GHDHA:2016:1692; Hof Den Haag, 14 februari 2017, ECLI:NL:GHDHA:2017:255. Dit vonnis is gewezen na publicatie van het herstelkader door de derivatencommissie (publicatie 19 december 2016), waarover nader hierna.

⁴⁰ De 'niet-professionele belegger' staat omschreven in art. 1:1 Wft.

⁴¹ J.A. Möhlmann & M.R. Fiddler, 'Uitspraken gerechtshoven en KiFiD over renteswaps: consistentie of controverse?', *TFR* 2016, afl. 7/8, p. 294 en p. 302. De civiele rechters besteden niet steeds aandacht aan de vraag of en in hoeverre de publiekrechtelijke gedragsregels (uit de Wft en BGfo) de civielrechtelijke normen die op de bank rusten (zouden moeten) invullen, vandaar dat ik een slag om de arm houd. Zie ook noot 42.

⁴² Zie ook par. 3.2 hiervoor. Het voert te ver om hier in te gaan op de precieze wisselwerking tussen de publiekrechtelijke regelgeving en het privaatrecht in het financiële recht. Zie nader onder meer: D. Busch, 'De invloed van MiFiD op aansprakelijkheid in de Europese financiële sector' en D. Busch 'De civiele zorgplicht van banken tegenover professionele beleggers', in: Busch, Klaassen & Arons 2013, p. 11-70, 543-560.

⁴³ De AFM heeft in 2013 tekortkomingen geconstateerd in de rentederivaten-dienstverlening, hetgeen uiteindelijk heeft geleid tot het instellen van de derivatencommissie. De betrokken

kraken, maar een uitputtende bespreking gaat het bereik van dit artikel te buiten.⁴⁸ Interessant voor wat betreft het onderhavige onderwerp is dat de gedragscode in beginsel dwingend wordt opgelegd aan beide partijen en dat dit gebeurt met het uitdrukkelijke oogmerk om de franchisenemer te beschermen.⁴⁹ Bescherming van de zwakkere partij door middel van (dwingendrechtelijke) wetgeving in Boek 7 BW is niet nieuw, zoals we eerder zagen. Bijzonder is evenwel dat het hier de verhouding tussen twee ondernemers betreft. De wetgever onderkent dat door te kiezen voor de bijzondere vorm van het wettelijk afdwingen van (het resultaat van) zelfregulering. De memorie van toelichting geeft aan dat hiervoor is gekozen om zoveel mogelijk ruimte te laten aan het bedrijfsleven zelf. Partijen kunnen ‘zelf hun spelregels vastleggen, zij het via de lijnen van de gedragscode’.⁵⁰ In theorie leidt dit tot een minder grote inbreuk op de autonomie van de ‘sterke’ partij, de franchisegever, dan indien er een volledige codificatie plaatsvindt in Boek 7 BW. Zo kan een gedragscode eenvoudiger worden aangepast dan een wet in formele zin en bestaat een (beperkte) mogelijkheid om (delen van) de code buiten toepassing te laten.⁵¹ Dit alles neemt niet weg dat ‘bescherming van de zwakkere partij’ leidend is bij de invoering van deze regelgeving. Dat die zwakkere partij geen particulier is, maar een ondernemer, vormt wel aanleiding om te kiezen voor een alternatieve vorm, maar is geen reden om van regelgeving af te zien.

De gedragscode wordt in beginsel dwingend opgelegd aan beide partijen en dit gebeurt met het uitdrukkelijke oogmerk om de franchisenemer te beschermen

5.3 Acquisitiefraude

Bescherming van de ondernemer is ook het motief van de invoering van de Wet Acquisitiefraude.⁵² Deze wet beoogt ondernemers te beschermen tegen praktijken waarbij zij een contract tekenen waaruit een betalingsverplichting ontstaat, maar die voor de ondernemer

geen toegevoegde waarde heeft. Denk aan het plaatsen van een advertentie in niet bestaande of nauwelijks gelezen bedrijvengidsen en het ongevraagd en zonder reden toesturen van facturen, de zogenaamde ‘spooknota’s’.⁵³ Naast strafbaarstelling voorziet de wet in een uitbreiding van artikel 6:194 BW met de leden 2 en 3. De uitbreiding ziet op misleidende omissies, waarbij essentiële informatie die een beroeps- of bedrijfsmatig handelende contractspartij nodig heeft om een geïnformeerd besluit over een transactie te nemen, wordt weggelaten of – kort gezegd – op ondoorzichtige wijze of laat wordt verschaft. Deze bepaling ziet dus op mededelingen in de precontractuele fase, waarna een overeenkomst tot stand is gekomen. De ondernemer die zich beroept op een dergelijke misleidende omissie, wordt geholpen door de omkering van de bewijslast in artikel 6:195 BW. De regeling is geïnspireerd op de regeling inzake oneerlijke handelspraktijken, afdeling 6.3.3A BW. De bescherming die *consumenten* op basis van laatstgenoemde regeling krijgen, wordt nu ten dele ook voor ondernemers bewerkstelligd. Dat brengt de woorden van Tjittes in herinnering dat het consumentenrecht de maatstaf in het contractenrecht is geworden,⁵⁴ na bescherming van de consument volgt nu bescherming van de ondernemer.

Na bescherming van de consument volgt nu bescherming van de ondernemer

6 Effect op de partijautonomie

Zijn de bovengenoemde voorbeelden van bescherming van ondernemers incidenteel of is de autonomie van de contractspartijen verder onder druk komen te staan doordat ook ondernemers als ‘zwakkere’ partij worden beschouwd? Deze vraag kan niet eenduidig met ja of nee worden beantwoord.

In de eerste plaats worden natuurlijk niet alle ondernemers als zwakkere partij behandeld. Ik wijs bijvoorbeeld op de recent in Boek 7 BW opgenomen regels inzake goederenkrediet,⁵⁵ waarin de wetgever uitdrukkelijk alleen de consument en niet de overige kredietnemers beschermt.

banken hebben ingestemd met toetsing van de betreffende dossiers aan het herstellkader, hetgeen kan leiden tot compensatie voor de ondernemer. Zie nader de websites *afm.nl* en *derivatencommissie.nl*.

44 Voor de betekenis van de term ‘niet-professioneel’ sluit het herstellkader aan bij de eerdergenoemde definitie in art. 1:1 Wft. Zie gedetailleerd punt 3.1.6-3.1.11 herstellkader.

45 Specifieke deskundigheid kan blijv. blijken uit het bestaan van een schriftelijk vastgelegd *treasury*-beleid, waarin expliciet vermeld staat hoe de klant omgaat met het gebruik van rentederivaten. Zie nader resp. punt 3.1.12.b en 3.1.11.c herstellkader.

46 Te vinden op *www.internetconsultatie.nl/franchise*.

47 Concept-MvT, p. 35-36. Vgl. het ‘pas toe of leg uit’-principe in de zogenaamde ‘code-Tabaksblat’ inzake corporate governance.

48 Zie over het wetsvoorstel nader M. de Koning, ‘Het “wettelijk haakje” van de Nederlandse Franchise Code’, *NJB* 2017, p. 1251-1258.

49 Concept-MvT, p. 5.

50 MvT, p. 13.

51 Of ook in de praktijk sprake is van een minder vergaande beperking van de autonomie van de franchisegevers is de vraag, nu onduidelijk is hoe en door wie aanpassingen van de code bewerkstelligd moeten worden en de mogelijkheid tot afwijking van de code gering is.

52 Wet van 29 maart 2016 ter zake van acquisitiefraude, *Stb.* 2016, 133.

53 MvT, *Kamerstukken II* 2013/14, 33712, 6.

54 Tjittes 1997, p. 377.

55 Afdeling 7.2B.1 BW.

Dit in afwijking van de oude regeling van koop op afbetaling en huurkoop uit Boek 7A, waarin iedere koper werd beschermd. In de memorie van toelichting bij de nieuwe wet inzake goederenkrediet wordt uitdrukkelijk aangegeven dat dwingende wetgeving voor bedrijven onderling zoveel mogelijk is beperkt.⁵⁶ Daarom zijn de bepalingen alleen voor consument-kredietnemers van dwingend recht.⁵⁷

Het is de vraag of bescherming van ondernemers steeds tot gevolg heeft dat de partijautonomie wordt beperkt

Ten tweede is het de vraag of bescherming van ondernemers steeds tot gevolg heeft dat de partijautonomie wordt beperkt. Dat is niet per definitie het geval. De beperking van de contractvrijheid van de één kan leiden tot, en heeft soms ook als doel, vergroting van de contractvrijheid van de ander. Over het effect op 'de' partijautonomie in 'het contractenrecht' is het dan lastig uitspraken te doen.

Ten derde is bescherming van ondernemers in het contractenrecht geen novum. Zo kunnen ook ondernemers zich erop beroepen dat een beding in algemene voorwaarden onredelijk bezwarend is ex artikel 6:233 sub a BW. Alleen voor heel grote wederpartijen is die mogelijkheid in artikel 6:235 BW uitgesloten. Voor ondernemers die qua deskundigheid lijken op een consument, gaat bovendien een zekere reflexwerking uit van de zogeheten 'zwarte' en 'grijze' lijst.⁵⁸ Ook kan gewezen worden op de wettelijke regeling van de agentuurovereenkomst in Boek 7 BW.⁵⁹

Ten vierde, en dat hangt met het vorige punt samen, is partijautonomie of contractvrijheid geen absoluut beginsel waarvan geen grenzen zouden mogen worden gesteld. Weliswaar zal en mag juist bij ondernemers worden gewezen op de eigen verantwoordelijkheid bij het aangaan van contracten, maar die eigen verantwoordelijkheid betekent niet dat de andere partij zich niets aan de belangen van de wederpartij gelegen hoeft te laten liggen. Baris en Riezenkamp waren per slot van rekening ook ondernemers.⁶⁰ De eigen

verantwoordelijkheid van ondernemers gaat niet zover dat zij een vrijbrief vormt voor misleidend gedrag van de wederpartij. De recent aangescherpte bescherming van ondernemers tegen acquisitiefraude kan in dat licht gezien worden. De eigen verantwoordelijkheid van mkb'ers laat onverlet dat volgens de AFM banken herhaaldelijk de publiekrechtelijke wettelijke eisen bij de advisering over derivaten onvoldoende hebben nageleefd. Gezien ook het verschil in ter zake doende kennis, is de bescherming van de mkb'ers in deze gevallen wat mij betreft niet te ver doorgesloten.

Gezien ook het verschil in ter zake doende kennis, is de bescherming van de mkb'ers in deze gevallen wat mij betreft niet te ver doorgesloten

7 Slot

De behoefte aan bescherming voor ondernemers in de geschetste gevallen vindt zijn oorzaak volgens mij onder andere in het economische en financiële klimaat van het afgelopen decennium. De problemen met betrekking tot de swapcontracten kunnen niet los worden gezien van de dalende rente in combinatie met de financieringsbehoefte van het mkb.

De relatie tussen franchisegevers en franchisenemers wordt eerder op scherp gesteld indien franchisenemers moeite hebben om hun onderneming rendabel te exploiteren, dan wanneer de omzet en winst bevredigend zijn. De problemen van de betrokken ondernemers zijn tijdens de economische crisis verergerd. Een tweede gemeenschappelijk kenmerk is dat er veel media-aandacht is geweest voor deze groepen ondernemers en de problemen die zij ondervonden. Ontegenzeggelijk heeft dat bijgedragen aan de door de overheid gevoelde noodzaak tot ingrijpen. Overigens is dat natuurlijk niet nieuw; het contractenrecht volgt het politieke klimaat en niet andersom. Het 'laissez faire' uit de negentiende eeuw werd niet ingegeven door de wens optimale partijautonomie in het contractenrecht te bevorderen, maar de visie op het contractenrecht, met partijautonomie als belangrijkste begin-

⁵⁶ *Kamerstukken II* 2015/16, 34442, 3, p. 1. Op het dwingendrechtelijke karakter van de oude regeling bestond kritiek. Zie Asser/Houben 7-X 2015/59 met nadere verwijzingen.

⁵⁷ M.u.v. art. 7:92 BW.

⁵⁸ Tjittes 1997, p. 379 geeft deze en nog enkele andere voorbeelden, maar volgens hem waren dat (destijds) uitzonderingen. Zie recenter bijv. HR 19 oktober 2007, *NJ* 2007/565 (*Vodafone/ETC*) waarin de aanvullende en beperkende werking van redelijkheid en billijkheid bij de uitvoering van een overeenkomst tussen ondernemers aan de orde was.

⁵⁹ Art. 7:428 e.v. BW.

⁶⁰ Uit het arrest *Baris/Riezenkamp* (HR 15 november 1957, *NJ* 1958/67) stamt de beroemde rechtsoverweging: '(...) dat immers partijen, door in onderhandeling te treden over het sluiten van een overeenkomst, tot elkaar komen te staan in een bijzondere, door de goede trouw beheerste, rechtsverhouding, medebrengende dat zij hun gedrag mede moeten laten bepalen door de gerechtvaardigde belangen van de wederpartij.'

sel, kwam voort uit de visie op de samenleving en de rol van de staat daarin.⁶¹ Ingrijpen in het contractenrecht door de autoriteiten; dat is de klassieke beschrijving van de inperking van het autonomiebeginsel in het contractenrecht. In meer of mindere mate voldoen alle drie de beschreven gevallen aan die omschrijving. Voor dit ingrijpen is een rechtvaardiging te vinden in de wens om een zwakker geachte wederpartij te beschermen, maar

er dient wel voor gewaakt te worden dat er geen incidentenpolitiek bedreven wordt met (dwingende) wetgeving in het contractenrecht. Burgers, waaronder zeker ook ondernemers, hebben namelijk niet alleen belang bij bescherming, maar ook bij een herkenbaar en coherent contractenrecht. Een contractenrecht waarin alleen bij uitzondering plaats is voor bijzondere dwingendrechtelijke regelingen ter bescherming van ondernemers.

61 Vgl. Asser/Hartkamp & Sieburgh 6-III 2014/50-51.

talentbook: je zakelijke toekomst

Ontdek wat echt belangrijk is.

Vraag je talentbook aan op vitaevalley.nl
20 pagina's met jouw:

- talenten
- drijfveren
- ideale richting
- scores (bewust en onbewust)
- zelfbeeld
- mentaliteit
- groeipotentieel

Nu voor € 9,- met de kortingscode #AA#
www.vitaevalley.nl

 VITAE VALLEY

Pieters Advocaten is een dynamisch sociaal advocatenkantoor in Utrecht.

In verband met het vertrek van een van onze advocaten is er op korte termijn ruimte voor een ervaren advocaat met een algemene rechtspraktijk.

Wij zoeken een enthousiaste, ondernemende teamplayer, een advocaat die gaat voor kwaliteit en die beschikt over een eigen praktijk of de drive heeft deze op te bouwen.

De samenwerking met u kan op verschillende manieren worden vorm gegeven, zoals kostendeling of toetreding tot de maatschap.

Zie voor meer info: www.pietersadvocaten.nl
of bel naar René van Stralen 06-26062993.
U kunt per mail reageren: a.stralen@pietersadvocaten.nl